

Examen VWO

2024

tijdvak 2
vrijdag 21 juni
13.30 - 16.30 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 23 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 46 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 De mens als 'ding'

Sinds mensenheugenis proberen mensen, onder andere via filosofie, grip te krijgen op de werkelijkheid. Zo verklaarden bijvoorbeeld de eerste Griekse filosofen dat het wel lijkt alsof er veel verschillende soorten dingen zijn, maar dat in werkelijkheid alles is opgebouwd uit een of enkele elementen.

Volgens filosoof Arjen Kleinherenbrink proberen filosofen de werkelijkheid overzichtelijk te maken door één ordeningsprincipe te benoemen, één soort 'ding' waar alle andere 'dingen' van afhangen of van afgeleid zijn. Denk bijvoorbeeld aan 'dingen' zoals oceanen, schoenzolen, orgasmes, vergaderingen, zilver, insecten en zendmasten. In de geschiedenis zijn zulke 'dingen' ondergebracht in ordeningsprincipes zoals Materie, Ideeën, God, Subject, Tijd, Staat, Evolutie, Taal, Markt, Genen of Brein. Vanuit dergelijke ordeningsprincipes zijn in de loop van de tijd allerlei metaforen ontstaan.

Volgens Piet Vroon en Douwe Draaisma spelen metaforen een belangrijke rol in de manier waarop de mens zichzelf beschrijft en begrijpt.

- 2p 1 Leg de opvatting van Vroon & Draaisma uit dat metaforen uit wetenschap en technologie beïnvloeden hoe we onszelf als mens begrijpen. Leg vervolgens met een voorbeeld uit dat deze invloed historisch contingent is.

Het mechanistisch wereldbeeld van de moderne natuurwetenschappen gaat uit van materie als ordeningsprincipe: alle verschillende dingen bestaan uit materie, die worden bepaald door natuurwetten.

René Descartes ontwikkelde zijn filosofie over de mens ten tijde van de opkomst van de moderne natuurwetenschappen.

- 1p 2 Leg uit dat Descartes' opvatting van de mens uitgaat van **twee** ordeningsprincipes.

Een meer hedendaagse vorm van denken vanuit een ordeningsprincipe is het functionalisme: volgens het functionalisme liggen aan het brein en aan computers dezelfde functionele principes ten grondslag. Om die reden gaan veel functionalisten ervan uit dat computers ook het menselijk denken kunnen nabootsen, simuleren.

Hubert Dreyfus heeft kritiek op het idee dat computers het menselijk denkvermogen kunnen simuleren, omdat het denken volgens hem belichaamd is. Hij noemt drie functies die het lichaam heeft bij visuele waarneming die niet door computers nagebootst kunnen worden.

- 1p 3 Leg met **een** van deze functies Dreyfus' kritiek uit op de functionalistische opvatting dat computers het menselijk denkvermogen kunnen simuleren.

Volgens Dreyfus verwerken mensen waarnemingen anders dan computers.

- 1p 4 Leg met Dreyfus' argument over de **verwerking** van waarneming zijn kritiek op het functionalistische denken uit.

Ook het dataïsme kan opgevat worden als een vorm van denken die vanuit één ordeningsprincipe veel verschillende soorten dingen samenbrengt.

Yuval Noah Harari zegt over het dataïsme:

tekst 1

We zien nu de opkomst van een nieuw wereldbeeld of een nieuwe ideologie die we dataïsme noemen, omdat het boven alles autoriteit toekent aan data. Het dataïsme geeft autoriteit aan de clouds, aan de Google cloud, de Microsoft cloud. Het dataïsme zegt tegen mensen: luister niet naar je eigen gevoelens, luister naar Google, luister naar Amazon; zij weten het best hoe jij je voelt en ook waarom je je voelt zoals je je voelt. En daarom nemen zij betere beslissingen voor jou dan je zelf kan.

bron: youtube.com, 'Listen to Google' From Theism to Humanism to Data-ism

Critici zien in het dataïsme een gevaar voor de manier waarop de mens zichzelf begrijpt. De vraag naar het wezen van de mens kan zowel opgevat worden als vraag naar de essentie van de mens, maar ook als vraag naar de bestaanservaring van de mens.

- 4p 5 Beargumenteer of het volgens jou een gevaar is als de mens zichzelf begrijpt als data. Ga daarbij in op:
- tekst 1
 - Harari's argument dat de mens data wordt,
 - het begrip 'essentie', en
 - het begrip 'bestaanservaring'.

Volgens steeds meer filosofen is het denken vanuit ordeningsprincipes, waarbij de veelheid aan dingen in de werkelijkheid wordt teruggedleid tot één of enkele dingen als onderliggende principes, niet juist. De veelheid aan dingen in de werkelijkheid moet níet worden teruggedleid tot een of enkele ordeningsprincipes. Hun alternatieve denken wordt 'pluralisme' genoemd. Een van de bekendste pluralistische filosofen is Bruno Latour. In een artikel staat over zijn pluralistische filosofie:

tekst 2

Een eenvoudig virus, de Dode Zee, oliepijpleidingen, Wonder Woman, [...] het begrip vrijheid, moessons, 'dode' talen en tektonische platen. Ze zijn allemaal echt. Ze zijn allemaal actief. Deze en talloze andere entiteiten zijn op hun manier actoren, met hun eigen rol in de schepping van onze wereld. [...] Maar hier zou Bruno Latour wellicht 'ho' hebben gezegd en om een kleine correctie hebben gevraagd: de schepping van *werelden*.

bron: Stephen Muecke, The generous philosopher, Aeon, 2022

Latour werkt zijn pluralistische manier van denken onder andere uit in de actor-netwerktheorie.

3p 6 Geef Latours actor-netwerktheorie weer.

Geef vervolgens met een van de voorbeelden uit tekst 2:

- een argument **voor** Latours opvatting dat dingen actoren zijn, en
- een argument **tegen** Latours opvatting dat dingen actoren zijn.

Een andere pluralistische filosoof is Karen Barad. Zij maakt een onderscheid tussen interactie en intra-actie. Ook in het enactivisme van Alva Noë speelt het begrip interactie een belangrijke rol. Hij gebruikt in zijn uitleg het voorbeeld van de Porscherijder.

2p 7 Leg Barads onderscheid tussen interactie en intra-actie uit.

Leg vervolgens met het voorbeeld van de Porscherijder uit welke rol het begrip interactie speelt in Noë's opvatting van het enactivisme.

Pluralistische filosofen hebben kritiek op het idee dat de mens een duidelijk afgebakend wezen is dat begrepen kan worden uit bijvoorbeeld de werking van materie, uit biologische drijfveren of een ander ordeningsprincipe.

Volgens Andy Clark kan de mens gemakkelijk nieuwe technieken incorporeren.

3p 8 Leg deze opvatting van Clark uit en ga daarbij in op:

- het experiment van de verlengde neus, en
- de begrippen 'cyborg' en 'interface'.

Geef vervolgens een argument dat Clark aansluit bij de pluralistische opvatting van de mens.

Opgave 2 Inclusie in taal en kunstmatige intelligentie

Hoe kunnen alle mensen volwaardig meedoen in de samenleving? Over deze vraag wordt al langer nagedacht, maar sinds een aantal jaar is het gebruikelijk om hierbij de woorden 'inclusie' en 'inclusief' te gebruiken. Een van de kwesties is bijvoorbeeld welke woorden nodig zijn om iedereen gelijkwaardig aan te spreken. Er zijn mensen die zichzelf niet herkennen in woorden als 'man' en 'vrouw'; zij zijn non-binair en willen niet met 'hij' of 'zij' aangesproken worden, maar met 'hen' of 'die'. Vivien Waszink werkt bij het Instituut voor de Nederlandse Taal. Zij constateert in het boek *Dat mag je óók (al niet meer) zeggen* dat de behoefte aan een inclusieve taal groot is, maar dat het inburgeren van nieuwe woorden – zoals woorden waarmee non-binaire mensen zich identificeren – doorgaans heel langzaam gaat.

Helmuth Plessner beschrijft de bestaanservaring van de mens aan de hand van drie antropologische wetten. Een van die wetten is de wet van de bemiddelde onmiddellijkheid, die ertoe leidt dat mensen hun bestaanservaring willen uitdrukken.

2p **9** Geef weer wat de wet van de bemiddelde onmiddellijkheid van Plessner inhoudt.

Leg vervolgens uit dat deze wet de behoefte aan inclusieve taal kan verklaren.

Volgens Waszink moeten we eerst nadenken over de zin en onzin van nieuwe woorden en er dan pas over oordelen. Woorden hebben betekenissen die kunnen veranderen. Ook de gevoelens die mensen hebben bij woorden waarmee ze worden beschreven kunnen veranderen. Dat geldt voor woorden als 'man' en 'vrouw', maar ook voor woorden als 'wit' en 'zwart'. Of een woord als 'allochtoon'; sommigen willen dat woord liever vervangen door 'bicultureel'.

De filosofische vraag naar de mens kan beantwoord worden vanuit een eerstepersoonsperspectief en vanuit een derdepersoonsperspectief. Beide hebben een ethische dimensie.

2p **10** Leg met een voorbeeld van inclusieve taal uit:

- wat de ethische dimensie van het eerstepersoonsperspectief inhoudt, en
- wat de ethische dimensie van het derdepersoonsperspectief inhoudt.

Waszink reageert op een artikel op oneworld.nl over voorbeelden van woorden waarmee mannen en vrouwen ongelijk worden behandeld. Ze vraagt zich af of woorden als ‘mankracht’ moeten veranderen:

tekst 3

[Z]o schrijft oneworld.nl: ‘Meisjes leren van kleins af aan dat het niet erg is om vergeten te worden, en dat ze genoeg moeten nemen met ‘impliciet ook bedoeld worden’. Alsof vrouwen geen noemenswaardige kracht bezitten [...]. Je kunt daar wel wat aan doen, natuurlijk. In het Nederlands kun je ervoor kiezen om woorden als *menskracht* of *bemensing* [...] te gebruiken: dan zou je ervoor zorgen dat niet alleen mannen zich aangesproken voelen, maar ook vrouwen, en ook mensen die zich geen man of vrouw voelen. Maar dat voelt wat krampachtig aan, en blijkt vaak nog vooral aanleiding voor gefronste wenkbrauwen of lolletjes: [...] werd het geen tijd om de mandarijn *mensdarijn* te noemen?

bron: Vivien Waszink, Dat mag je óók (al niet meer) zeggen, Onze Taal, 2022

Volgens Simone de Beauvoir is de bestaanservaring van vrouwen gevormd door culturele opvattingen over vrouw-zijn.

- 2p 11 Beargumenteer of het volgens jou een goed idee is om het woord ‘mankracht’ te vervangen door ‘menskracht’. Gebruik daarbij:
- tekst 3, en
 - het verschil in de vorming van de bestaanservaring van vrouwen en mannen volgens De Beauvoir.

Waszink kijkt ook naar woorden die veel mensen niet meer gebruiken, omdat ze als beledigend of kwetsend worden ervaren. Zo wordt het woord ‘slaaf’ tegenwoordig meestal vervangen door ‘slaafgemaakte’:

tekst 4

Columnist Stephan Sanders zegt over die keuze in NRC: ‘Daar is iets voor te zeggen: niemand zou als ‘slaaf’ geboren moeten zijn, er bestaat geen ‘slavenras’, en bovendien was er altijd een actieve partij die mensen tot slaaf maakte.’ Maar, vond hij, er was ook iets tégen te zeggen, want ‘zelfs de ongeboren of net geboren kinderen van slaven/slaafgemaakten werden volautomatisch tot de slavenpopulatie gerekend door de eigenaren. Zo kon er een geschiedenis ontstaan van zwarte en gekleurde mensen die in slavernij geboren werden, generaties achter elkaar.’ Sanders vindt dat beide woorden verschillende aspecten uitlichten: als je *slaafgemaakt* zegt, benadruk je de menselijkheid van de geknechten, maar als je *slaaf* zegt geef je duidelijker aan hoe het er echt aan toegen en niet hoe het had moeten zijn.

bron: Vivien Waszink, Dat mag je óók (al niet meer) zeggen, Onze Taal, 2022

Sanders doet vervolgens het voorstel om de woorden 'slaaf' en 'slaafgemaakt' allebei te gebruiken.

Frantz Omar Fanon beargumenteert dat de bestaanservaring van mensen van kleur gevormd is door de blik van anderen.

Het begrippenpaar 'is' en 'ought' wordt in de ethiek gebruikt om een onderscheid te maken tussen respectievelijk 'beschrijvend' en 'voorschrijvend'.

- 3p 12 Beargumenteer of jij het met Sanders' voorstel eens bent. Gebruik daarbij:
- Fanons argument dat de bestaanservaring van mensen van kleur is gevormd door de blik van anderen,
 - het begrippenpaar 'is' en 'ought', en
 - tekst 4.

Ook bij kunstmatige intelligentie speelt de kwestie van inclusie. Zo bleek dat sommige neurale netwerken voor gezichtsherkenning discriminerend waren. Er werden veel fouten gemaakt bij de herkenning van mensen die niet een witte man zijn. Vooral bij vrouwen van kleur bleek de kans veel groter dat het gezicht verkeerd werd herkend. De reden hiervoor was dat de data waarmee het neurale netwerk was getraind voor 80% bestond uit afbeeldingen van witte mensen en voor 75% uit mannen.

Volgens connectionisten kan kunstmatige intelligentie het menselijk denkvermogen simuleren.

- 2p 13 Leg deze connectionistische opvatting uit.
Leg vervolgens uit dat het probleem van discriminerende gezichtsherkenning vanuit het connectionisme opgelost kan worden.

Volgens Peter-Paul Verbeek transformeert techniek ons moreel handelingsvermogen.

- 2p 14 Geef met het voorbeeld van discriminerende gezichtsherkenning:
- een argument **voor** deze opvatting van Verbeek, en
 - een argument **tegen** deze opvatting van Verbeek.

Andy Clark zou een neurale netwerk voor gezichtsherkenning een dynamisch apparaat noemen. Katherine Hayles zou het een cognitieve assemblage noemen.

- 2p 15 Geef de **overeenkomst** en het **verschil** weer tussen Clarks dynamische apparaten en Hayles' cognitieve assemblages.

Of het nu om taal of kunstmatige intelligentie gaat, je zou kunnen zeggen dat mensen altijd méér zijn dan hun geslacht, gender of kleur. Acteur Thorn de Vries pleit ervoor om verschillen op dat gebied niet meer expliciet te benoemen als die niet het onderwerp zijn: 'Ik hoop dat er over vijf jaar in interviews over mijn werk staat: Thorn is acteur, in plaats van: Thorn is non-binair'.

Miriam Rasch verzet zich tegen het reduceren van mensen tot karikaturale profielen. Ze gebruikt daarbij het begrip 'e/se', zowel vanuit het derdepersoonsperspectief als vanuit het eerstepersoonsperspectief.

2p 16

Leg uit dat Rasch' opvatting over het 'e/se' vanuit het **derdepersoonsperspectief** aansluit bij de opvatting dat mensen altijd meer zijn dan hun geslacht, gender of kleur.

Geef vervolgens met Rasch' opvatting over het 'e/se' vanuit het **eerstepersoonsperspectief** een argument **voor** De Vries' opvatting om verschillen uiteindelijk niet meer te benoemen.

Opgave 3 Leven als een das

Dierenarts en filosoof Charles Foster wilde graag weten hoe het is om een dier te zijn. Als experiment besloot hij om een paar weken te leven als een das. Hij leefde in een hol in een bos waarin hij overdag sliep en waaruit hij 's nachts al snuffelend tevoorschijn kroop.

Dassen brengen hun hele leven door bij een dassenburcht, en daar gaan ze ook dood. De wormen voeden zich met de aarde waarin dode dassen aan het ontbinden zijn. Met het eten van een worm eet een das indirect een andere das op.

Timothy Morton beschrijft wat ecologisch denken is en gebruikt daarbij de term *mesh*.

- 1p 17 Leg met het voorbeeld van de das die wormen eet uit wat de *mesh* inhoudt volgens Morton.

In zijn boek *Leven als een beest* beschrijft Foster hoe zijn hol krioelt van het leven. Een keer valt er een worm in zijn mond. Hij baalt ervan dat hij walging voelt, terwijl een das die worm gewoon had opgegeten. Foster wil zichzelf in de evolutie niet boven dassen plaatsen en begint te twijfelen over wat de plaats is van de mens.

- 1p 18 Leg met Fosters twijfel over de plaats van de mens uit dat ecologisch denken volgens Morton een desoriënterende openheid heeft.

Om te ontdekken hoe een das de wereld ervaart, loopt Foster op handen en knieën, dicht bij de grond. Dassen hebben een krachtige, gedrongen lichaamsbouw, ideaal om te kunnen graven. De onhandig lange ledematen van Foster maken zijn bewegingen echter geforceerd. Maxine Sheets-Johnstone maakt gebruik van het begrip lichaamsschema. Volgens Sheets-Johnstone en de 4E-benadering van belichaamd denken (*embodied cognition*) kan Foster niet ontdekken hoe een das de wereld ervaart.

- 3p 19 Leg met een voorbeeld uit wat Sheets-Johnstone bedoelt met een lichaamsschema.
Leg vervolgens uit dat Foster **niet** kan ontdekken hoe een das de wereld ervaart als hij rondloopt op handen en knieën, vanuit:
- Sheets-Johnstones fenomenologische benadering, en
 - de 4E-benadering van belichaamd denken (*embodied cognition*).

Let op: de laatste vragen van dit examen staan op de volgende pagina.

Na een paar weken wordt het voortbewegen op handen en knieën in het bos vanzelfsprekend voor Foster.

Volgens George Lakoff en Mark Johnson is het menselijk denken en spreken gekoppeld aan onze lichamelijkeheid. Zij geven hierbij het voorbeeld van oriënterende metaforen.

Wanneer mensen langere tijd op handen en knieën voortbewegen, zouden er nieuwe oriënterende metaforen kunnen ontstaan.

- 2p 20 Leg met een metafoor die past bij het lopen op handen en knieën uit wat een oriënterende metafoor is.

Foster heeft meer moeite met het leven in een hol onder de grond dan hij had gedacht. Hij wil zijn experiment voortzetten omdat hij als mens wil leren van het dassenleven, maar hij ontdekt dat hij zijn ideeën over dassen verkiest boven de echte wildernis.

Volgens Helmut Plessner drukt de wet van de utopische standplaats een dubbele bestaanservaring van de mens uit.

- 1p 21 Leg met Fosters experimentele leven als dat de wet van de utopische standplaats uit.

Fosters treinreis naar huis, na afloop van zijn experiment, voelt onnatuurlijk snel. Het is alsof hij zich in smerige 'geurblokken' bevindt, tussen blèrende en knetterende geluiden. Hij mist de kleine, zintuiglijke genoegens van het dassenleven, zoals de geur van het bos.

Na thuiskomst went hij weer aan het snelle en lawaaierige stadsleven, verliest hij zijn sterke geurvermogen en wordt treinreizen weer normaal.

Petran Kockelkoren beschrijft met een voorbeeld van treinervaringen dat mensen in omgang met techniek decentreren en recentreren.

Tussen de treinervaringen die Foster en Kockelkoren beschrijven bestaan overeenkomsten, maar ook een verschil.

- 3p 22 Leg met het begrip decentreren een **overeenkomst** tussen beide treinervaringen uit.

Leg vervolgens met het begrip recentreren een **overeenkomst** en een **verschil** tussen beide treinervaringen uit.

Volgens Foster kunnen mensen iets van dassen leren. In zijn gewone leven als mens mist Foster namelijk de rijke zintuiglijke belevingswereld van de das, waarin talloze geluiden en geuren worden onderscheiden. Om goed te kunnen leven als mens moeten we aandachtiger leven, zoals een das, vindt Foster.

Volgens Donna Haraway nemen mensen de verantwoordelijkheid om zichzelf vorm te geven door *'staying with the trouble'*.

- 1p 23 Beargumenteer of de les die Foster trekt uit zijn leven als das volgens jou aansluit bij Haraways pleidooi voor *'staying with the trouble'*.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.